

DE WERELD VAN GISTEREN

STEFAN ZWEIG

DE WERELD
VAN GISTEREN

HERINNERINGEN VAN EEN EUROPEAAN

VERTAALD DOOR
WILLEM VAN TOORN

UITGEVERIJ DE ARBEIDERSPERS
UTRECHT · AMSTERDAM · ANTWERPEN

Copyright © 1944 Williams Verlag, Zug, Zwitserland
Copyright Nederlandse vertaling © 1990 Willem van Toorn/BV
Uitgeverij De Arbeiderspers, Utrecht
Oorspronkelijke titel: *Die Welt von gestern*
Oorspronkelijke uitgave: Williams Verlag, Zug, Zwitserland

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Franz Lisztplantsoen 200, 3533 JG Utrecht. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Franz Lisztplantsoen 200, 3533 JG Utrecht.*

Omslagontwerp: Nico Richter
Omslagillustratie: 'Wiener Kinder: Im Belvederegarten',
Wien, 1954, foto © Erich Lessing/Magnum Photos

ISBN 978 90 295 6170 9 / NUR 320

www.arbeiderspers.nl

‘And meet the time
as it seeks us.’

Shakespeare, *Cymbeline*

INHOUD

Voorwoord	9
De wereld der zekerheid	15
De school in de vorige eeuw	41
Eros Matutinus	76
Universitas vitae	99
Parijs, de stad van de eeuwige jeugd	131
Omwegen op de weg naar mijzelf	162
Boven Europa uit	178
Schittering en schaduw over Europa	191
De eerste uren van de oorlog van 1914	211
De strijd om de geestelijke broederschap	233
In het hart van Europa	249
Terug in Oostenrijk	274
Nogmaals de wereld in	296
Zonsondergang	316
Incipit Hitler	346
De doodstrijd van de vrede	376
Personenregister	420

Ik heb mijn eigen persoon nooit zo belangrijk gevonden dat ik in de verleiding ben geweest, anderen de verhalen van mijn leven te vertellen. Er moest veel gebeuren, oneindig veel meer dan normaal een generatie toebedeeld krijgt aan gebeurtenissen, catastrofes en beproevingen, voordat ik de moed vond aan een boek te beginnen dat mijn Ik als hoofdpersoon heeft, of beter gezegd, als middelpunt. Niets ligt verder van mij af dan mijzelf daarmee op de voorgrond te willen plaatsen, behalve dan als iemand die uitleg geeft bij geprojecteerde beelden; de tijd levert de beelden, ik spreek de teksten erbij, en het zal eigenlijk niet zozeer *mijn* lot zijn waarover ik vertel, maar dat van een hele generatie – onze unieke generatie, die meer van het lot te dragen kreeg dan vrijwel alle andere in de loop der geschiedenis. Ieder van ons, ook de kleinste en meest onbeduidende, is in zijn diepste innerlijk bestaan door elkaar geschud door de bijna onophoudelijke vulkanische schokken van onze Europese aarde; en te midden van de ontelbaren ken ik mijzelf geen andere speciale positie toe dan deze: dat ik als Oostenrijker, als jood, als schrijver, als humanist en pacifist steeds daar heb gestaan waar deze aardschokken zich het hevigst deden voelen. Ze hebben drie keer mijn huis en mijn bestaan verwoest, mij beroofd van alles wat te maken had met toekomst en verleden, en met hun dramatische hevigheid in een leegte geworpen, in het ‘ik weet niet waar ik heen moet’ dat ik al zo goed kende. Maar ik heb mij daar niet over beklaagd; juist degene die zijn vaderland verliest wordt in een nieuwe betekenis vrij, en alleen degene die met niets meer verbonden is, hoeft nergens meer rekening mee te houden. Daarom hoop ik dat ik aan ten minste één hoofdvoorwaarde voor een eerlijk tijdsbeeld kan voldoen: oprechtheid en onbevangenheid.

Want losgetrokken van alle wortels en zelfs van de aarde die

deze wortels voedde – dat ben ik toch werkelijk zoals weinigen dat geweest zijn. Ik ben in 1881 in een groot en machtig keizerrijk geboren, in de monarchie van de Habsburgers, maar die zou men tevergeefs op de kaart zoeken: ze is zonder een spoor na te laten uitgewist. Ik ben opgegroeid in Wenen, de tweeduizend jaar oude supranationale metropool, en heb die als een misdadiger moeten verlaten voordat zij gedegradeerd werd tot een Duitse provinciestad. Mijn literaire werk is in de taal waarin ik het geschreven had tot as verbrand, in hetzelfde land waar mijn boeken miljoenen lezers tot vrienden hadden gemaakt. Zo hoor ik nergens meer thuis, ben ik overal vreemdeling en in het beste geval gast; ook het gebied dat mijn hart eigenlijk tot vaderland heeft verkozen, Europa, ben ik kwijtgeraakt sinds het zichzelf voor de tweede keer in een zelfmoordpoging verscheurt in de broederstrijd. Tegen mijn wil ben ik getuige geworden van de vreselijkste nederlaag van het verstand en de meest woeste triomf van de beestachtigheid in de beschreven geschiedenis; nog nooit – ik noteer dit absoluut niet met trots, maar met schaamte – heeft een generatie zo'n morele terugval, van zo'n geestelijke hoogte, doorgemaakt als de onze. In het kleine interval tussen het doorkomen van mijn baard en het grijs worden ervan, in deze ene halve eeuw, hebben meer radicale gedaanteverwisselingen en veranderingen plaatsgevonden dan anders in tien generaties, en ieder van ons voelt: bijna te veel! Zo sterk verschilt mijn heden van al mijn verledens, mijn opkomsten en mijn ondergangen, dat ik vaak het gevoel heb dat ik niet één existentie heb beleefd, maar een aantal totaal verschillende. Want het overkomt mij vaak dat ik, als ik achteloos zeg: 'Mijn leven', mij onwillekeurig afvraag: 'Welk leven?' Dat van vóór de wereldoorlog, voor de eerste of voor de tweede, of het leven van nu? Dan betrap ik mij er weer op dat ik zeg: 'Mijn huis', en niet meteen weet welk van de vroegere huizen ik bedoel, dat in Bath of in Salzburg of mijn ouderlijk huis in Wenen. Of dat ik zeg 'bij ons' en mijzelf er geschrokken aan moet herinneren dat ik voor de mensen in mijn vaderland er al even weinig bij hoor als voor de Engelsen of Amerikanen, daar niet meer organisch gebonden en hier niet helemaal ingeburgerd; de wereld waarin ik ben

opgegroeid en die van vandaag en de andere ertussenin, worden voor mijn gevoel steeds meer afzonderlijke, totaal verschillende werelden. Elke keer als ik bij een gesprek jongere vrienden gebeurtenissen vertel uit de tijd voor de Eerste Wereldoorlog, merk ik aan hun verbaasde vragen hoeveel van wat voor mij nog vanzelfsprekende werkelijkheid is, voor hen al geschiedenis en onvoorstelbaar is geworden. En een geheim instinct in mij geeft hun gelijk: tussen ons vandaag, ons gisteren en ons eergisteren zijn alle bruggen afgebroken. Ikzelf kan ook niet anders dan mij verwonderen over de volheid, de veelvoud die wij in de beperkte ruimte van één enkel – zij het hoogst onbehaaglijk en bedreigd – bestaan hebben geperst, en al helemaal als ik het vergelijk met de manier van leven van mijn voorouders. Mijn vader, mijn grootvader, wat hebben die gezien? Beiden hebben zij hun leven in een enkele vorm geleefd. Een enkel leven van begin tot einde, zonder hoogtepunten, zonder neer te storten, zonder grote schokken of gevaren, een leven met kleine spanningen, onmerkbare overgangen; in een onveranderlijk ritme, ongehaast en stil, droeg de golf van de tijd hen van de wieg naar het graf. Ze leefden steeds in hetzelfde land, in dezelfde stad en zelfs bijna steeds in hetzelfde huis; wat daarbuiten in de wereld gebeurde, speelde zich eigenlijk alleen in de krant af en klopte niet aan hun kamerdeur. Er vond misschien in hun tijd wel ergens een oorlog plaats, maar dat was dan toch maar een oorlogje afgemeten aan de dimensies van vandaag, en hij speelde zich ver weg aan de grens af, je hoorde de kanonnen niet en na een half jaar was hij verdwenen, vergeten, een dor blad van de geschiedenis, en dan begon hetzelfde oude leven weer. Maar wij leefden een leven waarin niets terugkwam, niets bleef er over van het vroegere, niets keerde weer; het was ons deel maximaal mee te maken wat de geschiedenis anders spaarzaam verdeelt over een enkel land, een enkele eeuw. Een generatie had misschien een revolutie meegemaakt, de andere een staatsgreep, de derde een oorlog, de vierde een hongersnood, de vijfde het failliet van de staat – en veel gezegende landen, gezegende generaties zelfs niets van dat alles. Maar wij, die nu zestig jaar zijn en de jure eigenlijk nog een stuk tijd voor ons zouden moeten

hebben, wat hebben wij allemaal *niet* gezien, *niet* geleden, *niet* meegemaakt? Wij hebben de catalogus van alle voorstelbare catastrofes doorploegd van begin tot eind (en we zijn nog altijd niet aan de laatste pagina). Ikzelf ben bijvoorbeeld al tijdgenoot geweest van de twee grootste oorlogen van de mensheid en ik heb ze zelfs elk aan een ander front meegemaakt, de ene aan de Duitse kant, de tweede aan de anti-Duitse. Ik heb voor de oorlog de hoogste trede en vorm van individuele vrijheid gekend en daarna het laagste niveau sinds eeuwen, ik ben gevierd en geacht geweest, vrij en onvrij, rijk en arm. Al de vale paarden van de apocalyps zijn door mijn leven gestormd, revolutie en hongersnood, geldontwaarding en terreur, epidemieën en emigratie; ik heb de grote massa-ideologieën onder mijn ogen zien groeien en zich verspreiden, het fascisme in Italië, het bolsjewisme in Rusland en bovenal die oerpest, het nationalisme, dat de bloei van onze Europese cultuur heeft vergiftigd. Ik moest een weerloze en machteloze getuige zijn van de onvoorstelbare terugval van de mensheid in een barbarij die we allang vergeten waanden, met een bewust en programmatisch dogma van anti-humaniteit. En het was ons deel, sinds eeuwen weer oorlogen zonder oorlogsverklaring, concentratiekampen, folteringen, massale rooftochten en bombardementen op weerloze steden te zien, allemaal bestialiteiten die de laatste vijftig generaties niet meer hadden gekend en die toekomstige generaties hopelijk niet meer zullen dulden. Maar paradoxalerwijze heb ik ook in diezelfde tijd, terwijl onze wereld in morele zin een millennium terugviel, diezelfde mensheid zich op technisch gebied en wat kennis aangaat tot onvermoede daden zien verheffen, waarbij ze met één vleugelslag alles overtrof wat in de miljoenen jaren daarvoor was gepresteerd: de verovering van het luchtruim door het vliegtuig, het binnen een seconde over de hele aardbol verspreiden van het aardse woord en daarmee de verovering van de wereldruimte, de splitsing van het atoom, het overwinnen van de meest kwaadaardige ziekten, bijna elke dag het mogelijk maken van dingen die gisteren nog onmogelijk waren. Tot aan onze tijd had de mensheid als geheel nooit zulk duivels gedrag vertoond, nooit zulke de goden evenarende prestaties geleverd.

Een getuigenis te geven van dit leven van ons, vol spanningen en rijk aan dramatische verrassingen, voel ik als een plicht, want – ik herhaal het – iedereen was getuige van deze enorme veranderingen, niemand kon zich daaraan onttrekken. Voor onze generatie bestond er geen uitwijkmogelijkheid, geen je-afzijdig-houden zoals in vroegere generaties; we waren dankzij onze nieuwe organisatie van de gelijktijdigheid voortdurend betrokken bij de tijd. Als bommen in Sjanghai de huizen verwoestten, wisten wij het in onze Europese huiskamers voordat de gewonden hun huis uit gedragen waren. Wat zich duizenden kilometers over de oceaan afspeelde, stond ons in beelden levendig voor ogen. Er bestond geen bescherming, geen beveiliging tegen het voortdurend geïnformeerd-worden en betrokken-zijn. Er was geen land waar je heen kon vluchten, geen stilte die je kopen kon, altijd en overal greep de hand van het lot ons om ons terug te slepen naar zijn onverzadigbare spel.

Voortdurend moest je je onderwerpen aan de eisen van de staat, dienstdoen als buit voor de meest stompzinnige politiek, aanpassen aan de meest fantastische veranderingen, steeds was je geketend aan het gemeenschappelijke, hoe verbitterd je je ook teweerstelde; je werd meegeslept, onweerstaanbaar. Iedereen die door deze periode ging, of beter gezegd erdoorheen gedreven en opgejaagd werd – we hebben maar weinig adempauze gekregen – heeft meer geschiedenis meegemaakt dan al zijn voorouders. Ook nu staan we weer op een keerpunt, aan het eind van iets en het begin van iets nieuws. Het is dan ook niet zonder bedoeling dat ik deze terugblik op mijn leven voorlopig op een bepaalde datum laat eindigen. Want die septemberdag in 1939 zet een definitieve streep onder het tijdperk dat ons, zestigjarigen, heeft gevormd en opgevoed. Maar als wij met ons ooggetuigenverslag ook maar een splinter waarheid uit dat ineengestorte bouwwerk kunnen overbrengen naar de volgende generatie, dan hebben we niet helemaal vergeefs gewerkt.

Ik ben mij bewust van de ongunstige, maar voor onze tijd uiterst kenmerkende omstandigheden waaronder ik probeer vorm te geven aan mijn herinneringen. Ik schrijf ze midden in de oorlog, ik schrijf ze in den vreemde en zonder enig materiaal

om mijn geheugen te hulp te komen. Geen exemplaar van mijn boeken, geen aantekeningen, geen brieven van vrienden heb ik in mijn hotelkamer bij de hand. Nergens kan ik informatie vandaan halen, want over de hele wereld zijn de postverbindingen tussen de landen verbroken of door de censuur ingeperkt. Ieder van ons leeft even afgezonderd als een eeuw geleden, voordat stoomschepen en spoorwegen en vliegtuigen en postverbindingen waren uitgevonden. Van mijn hele verleden heb ik dus niets bij mij dan wat in mijn hoofd is opgeslagen. Al het andere is voor mij op dit ogenblik onbereikbaar of verloren. Maar de goede kunst niet te blijven treuren over wat verloren is, heeft onze generatie grondig geleerd, en misschien komt het verlies van documentatie en detail dit boek van mij wel ten goede. Want ik beschouw ons geheugen niet als een element dat toevallig het ene bewaart en het andere toevallig verliest, maar als een wetend ordenende en wijs uitschakelende kracht. Alles wat je vergeet uit je eigen leven, was er eigenlijk door een innerlijk instinct allang toe veroordeeld, vergeten te worden. Alleen wat ik zelf wil bewaren, kan er aanspraak op maken voor anderen bewaard te worden. Spreek en kies dus, herinneringen, in mijn plaats, en werp tenminste wat licht in het spiegelbeeld van mijn leven, voordat het in duisternis verzinkt!